

С. М. Кваша,

д. е. н., професор, член-кор. НААН України

Н. М. Вдовенко,

к. е. н., доцент,

Національний університет біоресурсів і природокористування України

НАУКОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ АКВАКУЛЬТУРИ ШТУЧНИХ ВОДОЙМ

Увагу приділено створенню ефективної моделі державного регулювання аквакультури штучних водоемів України. Першочерговим питанням постає оптимізація регулювання виробництва продукції аквакультури, побудованого на державному втручанні в ринкове функціонування галузі.

The attention paid to creating effective model of government intervention aquaculture industry of Ukraine. The immediate question is to optimization of regulation fishing industry by government intervention in marketable function of production water living resources.

Ключові слова: аквакультура, бюджет, виробництво, держава, економіка, регулювання, рибогосподарське підприємство.

Key words: aquaculture, budget, economics, production, regulation, state, fishing enterprises.

ВСТУП

Народногосподарський комплекс України відрізняється складною структурою, в якій можна виділити два основні співвідношення: галузеве і територіальне. Для вивчення народногосподарського комплексу велике значення має галузева, функціональна класифікація. Вона включає чотири групи галузей: первинні — видобувна промисловість і сільське господарство; вторинні — обробна промисловість; транспорт, торгівля, житлове будівництво, охорона здоров'я, обслуговуюче виробництво; управління, наука та наукове обслуговування.

Розвиток продуктивних сил призводить до постійного виділення нових галузей виробництва, особливо на основі науково-технічного прогресу. Диференціація структури господарського комплексу України характеризується поділом великих галузей на прості галузі і підгалузі. Часто саме від галузевих структур залежить запровадження інновацій, світових досягнень у виробництво, зберігання, транспортування та реалізація виробленої продукції. Кожна галузь виділяється своєю сировиною, технологією виробництва, готовою продукцією, її призначенням та іншими ознаками притаманними лише їй. Галузь є генетичним носієм традицій, особливостей техніки, виробничих технологій, прийомів, кадрової спадковості окремого виду економічної діяльності. Велика кількість інновацій дає ефект саме на рівні галузі та її підрозділів. Поділ має також важливе економічне значення, оскільки формує структуру попиту і пропозиції галузевого ринку, визначає специфічні особливості державного регулювання.

У різні періоди розвитку дослідженням загальної проблематики державного регулювання економіки приділяли увагу такі вчені: І.М. Албегова, С.І. Алімов, Н.І. Балдич, В.Г. Бодров, О.О. Беляєв, В.С. Васильченко, В.М. Гринова, В.Д. Глушенко, А.Д. Діброва, Л.І. Дмитриченко, І.Й. Малий, П.А. Моїсеєв, Л.В. Мамонтов, М.М. Новікова, Ю.А. Привезенцев, О.М. Сафронова, В.В. Тертичка, В.Д. Якубенко. Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить, що у більшості робіт вчених об'єктом дослідження є державне регулювання виробництва в цілому, а рибогосподарського — вивчається й оцінюється у загальному контексті.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою досліджень є оптимізація напрямів регулювання виробництва продукції аквакультури, побудованого на державному втручанні в ринкове функціонування галузі.

Методологічною базою дослідження є діалектичний метод пізнання дійсності, системний, комплексний, диференційований підходи до вивчення економічних явищ, фундаментальні дослідження вітчизняних і зарубіжних учених з проблем державного регулювання аквакультурного виробництва, закони, програми, концепції та інші законодавчі документи, дані Організації ООН з питань продовольства та сільського господарства (FAO), регіональних рибогосподарських організацій (NAFO, NEAFC, CCAMLR, Globefish та ін.), Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), а також наукова інформація, що має форму недрукованої продукції і розміщена у світовій комп'ютерній мережі Internet.

Методика досліджень включає систему специфічних методів у поєднанні з теоретичними аспектами функціонування та розвитку аквакультури: абстрактно-логічний, монографічний — для комплексного вивчення сучасного стану державного регулювання рибогосподарського виробництва та визначення тенденцій і закономірностей його розвитку; порівняння — для зіставлення економічних явищ у різні часові періоди з метою виявлення причинно-наслідкового зв'язку; економіко-статистичний, розрахунково-конструктивний — при обґрунтуванні обсягів державної фінансової підтримки рибного господарства.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У нове ХХІ століття Україна ввійшла, знаходячись в умовах глибокої системної кризи, пошуку нових підходів до економічної і соціальної політики, усвідомлення свого місця в історії людської цивілізації. В Україні була запроваджена модель ринкового господарювання, що передбачала лібералізацію економічних відносин, майже повну відмову держави від регулюючої ролі в економіці, різке скорочення державної інвестиційної та фінансової підтримки економіки, соціальних гарантій. В основу зазначеної моделі було покладене спрощене розуміння ринку і ринкових відносин як системи, яка ґрунтується винят-

ково на вільній купівлі-продажу, що виключає будь-яке державне втручання. Разом з тим, такий підхід не мав ґрунтування, виходячи з практики функціонування ринкового господарства в розвинутих країнах світу, і цілком закономірно, що його реалізація в Україні призвела до несприятливих організаційно-економічних і соціальних наслідків.

По-перше, сформувалось спрощене розуміння ринку і ринкових відносин — як елементарної системи, яка ґрунтується на вільній купівлі-продажу і виключає будь-яке їх державне регулювання. На практиці це призвело до порушення міжгалузевих зв'язків, різкого погіршення паритетності цін на рибогосподарську і промислову продукцію, сталого спаду і неприбутковості виробництва в більшості господарств аквакультури.

По-друге, переважаючим став застарілий підхід до формування інституційної структури суб'єктів ринку, яка ґрунтується на постулаті, що на вільному ринку можуть ефективно функціонувати лише приватні власники. Це стало підставою для прийняття законодавчих актів про прискорену реорганізацію великих державних і колективних господарств без урахування реальної ефективності їх діяльності та масового створення фермерських господарств, підвищення ролі особистих підсобних господарств у продовольчому забезпеченні країни.

Роздержавлення економіки і приватизація власності були необхідні для формування сучасної системи господарства, підвищення її економічної та соціальної ефективності. Проте ці економічні перетворення мали характер ідеологізованої та політизованої кампанії, що переслідували ціль якнайшвидше зруйнувати державну власність, здійснити її перерозподіл. Тому форсована приватизація державної власності розглядалась як основна умова успішного здійснення реформ. На практиці — основні цілі приватизації — поява в особі нових власників стратегічних інвесторів, раціоналізація господарювання, формування конкурентного ринкового середовища — виявилися усуненими на другий план і не були досягнуті. Це закономірно, оскільки приватна власність хоч важливіша, але тільки один із елементів сучасної високорозвиненої соціально-економічної ринкової системи. Її не можна розглядати окремо від реальної участі держави в регулюванні економіки, від рівня розвитку природних сил і законодавчого забезпечення. Практика підтвердила твердження про те, що на ринку може бути будь-який власник — приватний, колективний, кооперативний, державний. У цьому контексті не виникає сумніву щодо багатокладності структури ринку, оскільки вона створює умови для здорової конкуренції. Важливо, щоб продавець був реальним власником реалізованого товару й отриманого доходу, міг приймати самостійно рішення про реалізацію продукції аквакультури, встановлення цін на неї.

По-третє, основу ефективності рибогосподарського виробництва в умовах ринку визначають не лише інституційні зміни, але й рівень і масштаби використання досягнень науково-технічного прогресу, якість виробничого потенціалу, кваліфікація працюючих, їх зацікавленість у досягненні високих кінцевих результатів. Недооцінка вказаних положень у рибному господарстві призвела до того, що практично були знівельовані інвестиційна діяльність і оновлення виробничих потужностей, знизилась продуктивність праці.

По-четверте, був допущений зрівняльний підхід до формування ринку товарів і послуг не залежно від їх народногосподарського значення. В результаті макроекономічні фактори почали негативно впливати на розвиток виробництва аквакультурної продукції.

Через низку об'єктивних і суб'єктивних причин аграрні реформування, які розпочалися після проголошення Україною суверенності, не дають очікуваних результатів. Допущено багато соціальних, правових, економічних помилок і прорахунків, внаслідок чого рибництво опинилось перед важко вирішуваними макро- і мікро проблемами. Вчені економісти-аграрники намагаються в своїх дослідженнях розкрити причини недостатнього рівня використання потенційних можливостей реформувань в рибному господарстві, але основна причина не називається. В даному контексті ситуація вимагає, щоб трансформаційні процеси в країні супроводжувалися реформуванням системи державного регулювання на всіх рівнях і в усіх сфе-

рах діяльності [3]. Мета такої реорганізації полягає також у тому, щоб створити систему регулювання, яка була б дешевою та ефективною. При цьому на перехідному етапі важливим завданням та індивідуальних планів через забезпечення командно-адміністративних методів на методи регулювання, притаманні ринковій економіці.

Підприємства, які займаються розведенням, вирощуванням, вилловом аквакультури самостійно, приймають господарські рішення та планують свою діяльність, а їх узгодження відбуваються через ринковий механізм. При цьому держава відіграє важливу роль у координації господарської діяльності та індивідуальних планів через забезпечення учасників ринку певною інформацією і додаткову мотивацію їх діяльності. Цей вплив здійснюється переважно економічними засобами через систему ринкової інфраструктури [5]. Господарюючі суб'єкти, в першу чергу, сподіваються на власні можливості, остерігаючись сил конкуренції та банкрутства. В боротьбі за прибутки вони забезпечують необхідне для суспільства виробництво продукції та надання послуг високої якості із прийнятними для споживачів цінами. Водночас у групі підприємств виникає потреба вирішувати колективні економічні проблеми, наприклад, збут продукції, ремонт устаткування, попередження забруднення водою тощо. З цією метою вони можуть створювати необхідні об'єднання, спільні структури, служби. Але це вже не будуть об'єднання командно-адміністративного режиму, а співдружності, що сприяють зростанню прибутків підприємств-засновників. У таких умовах державний орган регулювання галузю не може відповідати за обсяги виробництва, темпи його зростання, асортимент продукції та її реалізацію. Державну політику розвитку відповідної галузі воно може здійснювати шляхом законодавчо-нормативного усунення суперечностей, що виникають у процесі її розвитку, та пошуку і поширення інформації про науково-технічні досягнення.

Цікаві дослідження симбіозу ринкового і державного регулювання рибогосподарського комплексу належать зарубіжним ученим В. Борисову, Т. Карпушкіній, С. Ниточкіній, Т. Топецькій [6]. Їм вдалося звернути увагу на те, що закріплення за державою лише функції "нічого охоронця", який захищає права приватної власності нового класу підприємців, навряд чи достатнє для ефективного і динамічного розвитку суспільства. Ринковий механізм як регулятор пропорцій суспільного виробництва не може регулювати соціальні, міжнаціональні, міждержавні відносини. Цю функцію повинна виконувати держава, як і забезпечення потреб оборони, підтримання правопорядку, захисту економічних інтересів на міжнародній арені, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних галузей і виробників. Хоча в ринковій економіці структура капіталовкладень визначається, перш за все, приватними підприємцями, роль держави полягає в створенні сприятливого зовнішнього середовища для формування раціональних галузевих пропорцій, експортно-імпорتنних операцій і рівномірного розвитку окремих регіонів.

Метою державного регулювання рибогосподарського виробництва є забезпечення населення продуктами харчування; забезпечення промисловості сировиною; вирішення комплексу економічних, соціальних та екологічних питань розвитку виробництва в умовах ринку. Вказане потребує системного дослідження зазначеної проблеми, визначенню її економічної значимості, та оцінки ефективності регулювання середньої ланки та центрального державного органу.

Державне регулювання рибним господарством сформоване на тих же засадах чинного законодавства України, що і в інших галузях. Проте воно має свої технологічні особливості, які визначають специфіку та виробничо-організаційну структуру галузі, що представлена підприємствами, які спеціалізуються на добуванні, розведенні, вирощуванні, обробці риби [3]. При цьому найчастіше зустрічаються підприємства, що здійснюють два види діяльності з перевагою якогось одного. Галузь об'єднує також низку підприємств і організацій, які відіграють роль допоміжних, обслуговуючих та підсобних. Всього у складі Міністерства рибного господарства України функцінувало 295 підприємств і організацій. Згідно з тодішньою структурою галузі, за видами діяльності та кількістю підприємств і організацій, 200 підприємств і організацій із 295, або 67,8 %, здійснювали безпосередньо рибогоспо-

дарську діяльність, а інші 95 одиниць, або 32,2 %, були обслуговуючі, допоміжні і підсобні виробництва та органи управління, які здійснювали науково-технічне, проектно-будівельне, транспортно-торговельне обслуговування основного виробництва і забезпечували галузь тарою, комбікормами [4, с. 165—168].

Організаційна структура галузі характеризувалася тим, що підприємства рибного господарства входили до складу шести виробничих структурних підрозділів Міністерства рибного господарства України: концерну "Південриба", Укррибколгоспоб'єднання, об'єднання "Укррибгосп", асоціації "Укррибпромзбут", компанії "Укррибпром" та Головрибводу, які фактично представляли середню ланку управління.

Найбільшою із цих структур за обсягами виробництва був концерн "Південриба", який об'єднував підприємства океанічного промислу та берегові підприємства, що обслуговували рибпромисловий флот і здійснювали переробку та обробку риби. Підприємства концерну вилловлювали до 77 % риби від загальнодержавних обсягів та стільки ж випускали готової продукції із риби і морепродуктів.

До Укррибколгоспоб'єднання входили рибодобувні та обслуговуючі колективні підприємства (рибоколгоспи), що вилловлювали рибу і морепродукти із Азовського та Чорного морів, випускали з неї готову продукцію.

Підприємства і організації ВО "Укррибгосп" здійснювали вирощування риби в ставках, садках, басейнах, виллов риби із внутрішніх водойм країни, випускали в основному живу і охолоджену рибу та в невеликих обсягах — копчену і в'ялену.

Підприємства асоціації "Укррибпромзбут" здійснювали закупку рибної сировини від підприємств рибного господарства, її обробку (соління, коптіння, в'яління) та продаж. Підприємства асоціації належали спеціалізованим бази, холодильники, магазини, кафе, ресторани.

Головне управління з охорони і відтворення рибних запасів і регулювання рибальства Головрибвод об'єднувало органи рибоохорони та рибницькі підприємства, що здійснювали вирощування рибосадкового матеріалу та зариблення ним природних водойм з метою відтворення рибних запасів. Державна компанія "Укррибпром" об'єднувала підприємства, що спрямовували свою діяльність на розвиток зовнішньоекономічної діяльності галузі [4].

Безперечно, можливості та потужності виробничих структурних підрозділів не характеризуються кількістю підприємств. Зазначмо, що до концерну "Південриба" входили лише 15,3 % підприємств. Так, при порівнянні величини обсягів виробництва концерну видно, що тут об'єднані великі підприємства. В той же час на одну третю частину підприємств галузі, що були підпорядковані ВО "Укррибгосп", припадало 10,5 % продукції (1996 р.), тобто це здебільшого невеликі рибогосподарські підприємства. Проведені подальші дослідження підтвердили, що дана система, елементи якої створені при командно-адміністративній системі, не відповідала вимогам та умовам роботи підприємств у період переходу до ринку. У справі відродження рибного господарства України надія поклядалася на створення державного органу управління галузю. Як зазначалося в Указі Президента України від 30.11.1994 р., з метою формування та здійснення єдиної державної політики щодо розвитку рибного господарства, удосконалення управління галуззю, забезпечення населення України високоякісною рибною продукцією ліквідовано Державний комітет України з рибного господарства і рибної промисловості та створене Міністерство рибного господарства України. У положенні про міністерство визначено, що це центральний орган державної виконавчої влади, підвідомчий Кабінету Міністрів України і входить до складу агропромислового комплексу України. Міністерство (ліквідоване у 1997 р.) повинно було брати участь у виробленні державної політики розвитку рибного господарства, сприяти її реалізації, координувати роботу з охорони, відтворення і раціонального використання водних живих ресурсів, нести відповідальність за стан виробництва та забезпечення рибною продукцією населення країни.

Збереження уявлень та принципів управління командно-адміністративної системи на рівні рибогосподарських

підприємств та міністерства у період переходу до ринкових відносин знижувала ефективність державного регулювання. Підприємства очікували, що органи вищою рівня будуть забезпечувати їх матеріальними, фінансовими ресурсами та надавати консультативну допомогу. Економічних важелів для впливу на діяльність приватизованих підприємств міністерство не мало. Звертає на себе увагу факт, що за період незалежності України, тобто 1991—2010 рр., керівний галузевий орган видозмінювався сім раз. У 1992 році був створений Державний комітет рибного господарства і рибної промисловості, 30.11.1994 р. — Міністерство рибного господарства України, 25.07.1997 р. — Державний комітет рибного господарства України на базі Міністерства рибного господарства України, 15.03.2000 р. — Державний департамент рибного господарства у складі Міністерства аграрної політики України, як урядовий орган державного управління, 19.05.2006 р. — Департамент рибного господарства Міністерства аграрної політики України, 2.11.2006 р. — Державний комітет рибного господарства України [7] як центральний орган виконавчої влади.

На виконання Указу Президента України від 9.12.2010 р. № 1085/2010 "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" [8], розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.12.2010 р. № 2219-р "Про утворення комісій з проведення реорганізації та ліквідації деяких центральних органів виконавчої влади" та Плану організації виконання Указу Президента України від 9.12.2010 р. № 1085 "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади", схваленого на засіданні Кабінету Міністрів України 10.12.2010 р., проведено реорганізацію Державного комітету рибного господарства України. 16.04.2011 р. утворено Держрибагентство України, яке є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра аграрної політики та продовольства України. Таким чином в середньому через кожні 2—3 роки змінювалася система управління. При цьому часто кадри окремих служб замінювалися повністю і відповідно не забезпечувалася в подальшому спадковість інформації та досвід працівників управління.

Нині реалізація державної політики у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів, регулювання рибальства, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства здійснюється Державним агентством рибного господарства України (рис. 1).

Узагальнюючи результати дослідницького пошуку у напрямі з'ясування сутнісних, регулюючих заходів держави, можна виокремити недоліки, притаманні державним програмам фінансування рибного господарства, оскільки було намагання підтримати всіх товаровиробників, зокрема й неефективно працюючих, а також суб'єктивний відбір одержувачів коштів, непрозорість процедур їх отримання та потурання ухваленню від виконання договірних зобов'язань. Усе це більшою чи меншою мірою спотворювало основну ідею збереження конкуренції, руйнувало підвалини ринкового середовища, порушувало законодавство в частині створення державою рівних умов доступу суб'єктів господарювання до матеріально-технічних і фінансових ресурсів. Виникла парадоксальна ситуація, проте зацікавленість держави у збереженні виробництва здебільшого декларувалася у розробці ряду законів, спрямованих на активізацію розвитку рибництва як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях.

З метою створення сприятливих умов для розвитку аквакультури, забезпечення населення України продукцією з риби та інших водних ресурсів з поступовим наближенням до рівня науково обґрунтованих фізіологічних норм їх споживання у розрахунку на душу населення, забезпечення інших галузей економіки сировиною для виробництва біологічно активних речовин, лікувальних препаратів та кормової продукції Верховною Радою України прийнято Закон України "Про загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року" від 19.02.2004 р., "Про концепцію розвитку рибного господарства України", схвалено постановою Верховної Ради України від 13.07.2000 р. [9]. Нині рибна галузь розвивається в рамках Закону України "Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біо-

Рис. 1. Оптимізована схема апарату Державного агентства рибного господарства України

ресурсів" від 28.07.2011 р. № 3677-VI [1], постанови від 19 вересня 2007 р. № 1158 "Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року" [2]. Наголошуючи на винятковому значенні цих документів, вважаємо, що вища законодавча влада країни, уряд правильно оцінюють значення галузі в розвитку продовольчого комплексу країни, розуміють необхідність формування державної політики в цій сфері на перспективу.

На відміну від Концепції розвитку рибного господарства України, де сформульовані основні цілі і пріоритети розвитку галузі, в Програмах поставлені конкретні цілі, які мають конкретні цифрові параметри, визначені розміри і джерела фінансування. Закон України "Загальнодержавна програма розвитку рибного господарства України на період до 2010 року" був прийнятий в 2004 р., проте строк його реалізації закінчився. Щорічні витрати на реалізацію програми повинні були скласти 44 млн грн. [10]. Привертає увагу те, що у відповідних державних бюджетах, витрати на фінансування цієї програми окремо статтею не були передбачені. Дані свідчать, що протягом 2004—2010 р. в складі обсягу видатків з Державного бюджету України спрямованих на розвиток рибної галузі виділено 2 150 309,4 тис. грн. При цьому на прикладні наукові та науково-технічні розробки, виконання робіт за державними цільовими програмами і державними замовленнями в сфері рибного господарства в середньому в рік виділялось 3 379,25 тис. грн, що становить 1,1 % від загальної суми витрат. Визначаючи значення і об'єктивну необхідність підтримки рибного господарства, держава не може віднайти необхідні фінансові ресурси для її реалізації, а тому всі наміри залишаються на папері. Звичайно, політичні події останніх років не сприяють вирішенню невідкладних економічних завдань, але, заявляючи про європейську інтеграцію, стремління зайняти пристойне місце серед розвинутих країн, не можна так довго ігнорувати економічні проблеми, які будуть мати незворотні наслідки.

ВИСНОВКИ

Державна підтримка, з одного боку, повинна виходити з можливостей бюджету, з іншого — бути достатньою для того, щоб разом з іншими важелями державного економічного регулювання (податкова, цінова, інвестиційна, зовнішньоекономічна політика, формування відповідного кредитного механізму) дати можливість галузі забезпечити сталий розвиток. У зв'язку з тим, що термін дії переважної більшості законів і нормативно-правових актів у рибному господарстві завершився, розв'язання проблеми може відбуватись за п'ятьма сценаріями:

— перший — поступове вирішення окремих проблемних питань правового регулювання відносин у сфері рибного господарства України, що призведе до поглиблення проблемних питань залежно від черговості вирішення складових проблеми;

— другий — залишити все без змін, що призведе до знищення галузі;

— третій — забезпечення фінансування пріоритетів розвитку рибного господарства за рахунок Державного бюджету України та інших джерел фінансування, що є недоцільним за умов відсутності належного правового регулювання видів фінансування галузі;

— четвертий — забезпечення розвитку однієї із складових рибного господарського комплексу — рибальства або рибництва, що призведе, в одному випадку, до виснажливого використання водних живих ресурсів або, в іншому випадку, до занепаду України як морської держави у площині її рибопромислових можливостей;

— п'ятий — забезпечення комплексних заходів щодо створення відповідних фінансово-економічних, адміністративно-правових механізмів регулювання рибогосподарською галуззю у рамках розробки проекту постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження державної цільової програми розвитку рибного господарства на 2011—2015 роки", розробки проектів Законів України "Про сільське господарство", "Про марікультуру", "Про аквакультуру".

Література:
 1. Закон України "Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів" від 28.07.2011 р., № 3677-VI.
 2. "Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року" від 19 вересня 2007 р. № 1158" [Електронний ресурс] / 31.07.2011: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=1158-2007-%EF>
 3. Малий І.Й. Держава і ринок: філософія взаємодії: монографія/ І.Й. Малий, М.І. Діба, М.К. Галабурда. — К.: КНЕУ, 2005. — 358 с.
 4. Стасишен М.С. Екологізбалансований розвиток рибогосподарського комплексу України: [монографія] / Стасишен М.С. — К.: РВПС України НАН України, 2010. — 323 с.
 5. Якубенко В.Д. Базисні інституції у трансформаційній економіці: монографія/ В.Д. Якубенко. — К.: КНЕУ, 2004. — 252 с.
 6. Борисов В.А. Государственные регуляторы эффективности работы рыбохозяйственного комплекса / В.А. Борисов, С.В. Ниточкина, Т.В. Карпушкина, Т.И. Топецина // Экономика, информатизация и управление рыбным хозяйством. — 2005. — № 1. — С. 39—43.

Стаття надійшла до редакції 02.08.2011 р.